

Ad Knotter

Vaals en zijn arbeiders: historische achtergronden van het 'rode Vaals'

In Maastricht en de mijnstreek, de belangrijkste Zuid-Limburgse industrieën, was er in de jaren 1930 een duidelijke achteruitgang van de aanhang van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP). Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1925 had de SDAP in Maastricht 29, en in Heerlen 27 procent van de stemmen gehaald; in 1937 was dit gedaald tot respectievelijk 23 en 13 procent.¹ Ook bij de gemeenteraadsverkiezingen was dit zichtbaar. Van 1931 op 1935 ging de SDAP in Maastricht achteruit van 28 naar 22 procent en in Heerlen van 15 naar 13 procent. In Vaals was dat anders: daar wist de SDAP zich in 1935 te handhaven op 14 procent. De Communistische Partij Holland (CPH) haalde daar in 1935 2 procent.² De mijnwerker Huub Hermans (1898-1973), die al sinds 1931 voor de SDAP in de gemeenteraad zat, werd in 1935 wethouder voor die partij.³ Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 waren beide partijen samen goed voor 19,5 procent (16,4 voor de SDAP en 3,0 voor de CPH). Ongeveer hetzelfde percentage (19,3) werd bij de Tweede Kamerverkiezingen op 17 mei 1946 behaald door de opvolgers van deze partijen, de Partij van de Arbeid en de Communistische Partij Nederland ('De Waarheid'), maar toen waren de verhoudingen vrijwel omgekeerd: de PvdA haalde 6,7 en de CPN 12,6 procent.⁴ Overigens won de CPN vlak na de oorlog ook elders in Limburg flink, maar niet zoveel als in Vaals: in Maastricht bijvoorbeeld 7,7 en in Heerlen 11,9 procent. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in Vaals op 26 juli van dat jaar haalde de CPN zelfs 22,7 procent (de overige landelijke partijen deden toen niet mee).⁵ In Maastricht was dat 8,9 en in Heerlen 12,4 procent.

De katholieke vakbondsman E.J. Mans moest in 1950 tot zijn leedwezen vaststellen dat de zonen van zijn 'oude makkers uit de Arbeidersbeweging' niet dezelfde weg hadden ingeslagen als hun vaders. Zij hadden zich:

of niet aangesloten bij de oude beproefde Katholieke Arbeidersbeweging, of een andere richting gekozen. Vermoedelijk hebben honderden jonge arbeiders van de laatste generatie een andere weg gekozen dan hun vader, want de uitslag van diverse verkiezingen na de tweede oorlog wijst in die richting. Schijnbaar zijn de meesten terecht gekomen bij het radicaal socialisme, bij het communisme.⁶

1 Berekend op basis van www.verkiezingsuitslagen.nl.

2 Berekend op grond van CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1935 inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de provinciale staten en de gemeenteraden* [Statistiek der gemeenten, serie A, nr. 3] ('s-Gravenhage 1936) 86-87. Van de landelijke partijen kreeg de SDAP in Vaals 380, de CPH 55 en de RKSP 873 stemmen. De overige 1.376 werden uitgebracht op lokale partijen.

3 Leo Junggeburst, 'Hub. Hermans. Een sociaal bewogen mens', *Sankt Tolbert Vaals. Verleden & Heden* 12 (2010) 111-132. Dit artikel bevat een gedeeltelijke transcriptie van de radio-uitzending die de Regionale Omroep Zuid (ROZ) op 3, 10 en 17 augustus 1981 aan Hermans wijdde.

4 G. Cox, *Vaals en zijn arbeiders* [Provinciaal Opbouworgaan Limburg Publicatie Nr. 26] (Roermond 1957) 144.

5 Berekend op grond van: CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1946: Tweede Kamer der Staten-Generaal, 17 Mei; Provinciale Staten, 29 Mei; Gemeenteraden, 26 Juli* ('s-Gravenhage 1948) 130-131. Het ging om 851 stemmen.

6 E.J. Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging afdeling Vaals* (Vaals 1950) 22-23. Herdrukt in: *Sankt-Tolbert Vaals. Verleden & Heden*. Themanummer 1 (2011) 37-54.



Hub. Hermans, zijn echtgenote Maria Vanwersch, en hun twee oudste dochters Maria en Alma, ca. 1938. Collectie Heemkundekring Sankt-Tolbert Vaals.

Bij de volgende gemeenteraadsverkiezingen in 1949 en 1953 daalde de CPN-aanhang weer naar respectievelijk 15 en 4 procent, om in 1958 geheel te verdwijnen. Bij deze laatste verkiezingen haalde de PvdA in Vaals 9 procent; de KVP wist het overgrote deel van de vroegere aanhang van de lokale partijen, maar deels ook die van de CPN, voor zich te winnen en scoorde 88 procent.⁷

Vaals heeft dus een duidelijke 'rode' periode gekend, weliswaar tijdelijk, maar wel in afwijking van de rest van Limburg. De hoge score van de CPN in de eerste jaren na de oorlog viel samen met de kandidatuur van de populaire vooroorlogse SDAP-wethouder Huub Hermans, die in 1940 was overgestapt naar de CPN. Hermans was al voor de oorlog lid van de CPN-gelieerde organisatie 'Rode Hulp' en betrokken bij het Duitse verzet tegen de nazi's. Hij dreef onder meer een tijdschriftenwinkeltje in de Lindenstraat met antifascistische lectuur, dat veel door Duitsers werd bezocht.⁸ Het lijkt waarschijnlijk dat daar ook Duitse communisten bij waren. Na zijn overstap werd hij zeer actief voor de CPN, zowel

7 Berekend op grond van: CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1949. Gemeenteraden* ('s-Gravenhage 1950); CBS, *Statistiek der verkiezingen 1953. Gemeenteraden* (Utrecht 1953); CBS, *Statistiek der verkiezingen 1958. Gemeenteraden, 28 mei* (Zeist 1958).

8 Junggeburst, 'Hub. Hermans', 115, 123.

tijdens als vlak na de bezetting. Met hem stapte het overgrote deel van de vroegere SDAP-leden in Vaals over naar de CPN. Hermans werd in 1944 secretaris van het bestuur van de CPN (Bevrijd Gebied) en bestuurslid van de door de communisten opgezette Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf (ABWM). Al op 14 april 1944 organiseerde hij in Vaals de eerste openbare vergadering van de CPN in het bevrijde gebied voor ongeveer 200 belangstellenden.⁹ Hij werd voor de CPN gekozen in de gemeenteraad (1945-1951), Provinciale Staten (1946-1948), de Eerste Kamer (1946-1948) en de Tweede Kamer (1948-1951).¹⁰ In 1951 werd Hermans veroordeeld wegens hulp bij de illegale grensovergang van een dienstweigeraar in verband met het militaire ingrijpen in Indonesië. Waarschijnlijk ging het om een opzette van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD).¹¹ Hoewel de CPN aanvankelijk had opgeroepen tot dienstweigering, keerde de partij zich nu van hem af.¹² Hij verliet de CPN, maar bleef tot 1962 onafhankelijk lid van de gemeenteraad.

Het verloop van de verkiezingsresultaten van de CPN in Vaals kan in de eerste plaats worden verklaard door de populariteit van Hermans als persoon. Dat zou ook kunnen verklaren waarom een groot deel van de vroegere CPN-stemmers hun stem later op vertegenwoordigers van lokale katholieke partijen of de KVP uitbracht en niet op de PvdA.¹³ Maar een voldoende verklaring is dat in mijn ogen niet. Het is bijvoorbeeld opvallend dat dit patroon zich ook in de Akense verkiezingen in de periode vóór de machtsgreep van Hitler had voorgedaan. De Duitse historicus Plum wijst erop dat de katholieke kiezers daar in de jaren 1920 gemakkelijker wisselden tussen de *Kommunistische Partei Deutschland* (KPD) en

9 Pieter van Lierop, *Kommunisten in Bevrijd Zuid-Nederland: 'Voor één socialistische partij!' (september 1944-juli 1945)* (Amsterdam 1984) 63-64, 83, 92.

10 Junggebur, 'Hub. Hermans', 113.

11 D. Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* ('s-Gravenhage 1995) 173-174: 'De dienst waren berichten ter ore gekomen over steun van CPN-kant aan deserteurs die zich onttrokken aan uitzending naar Indonesië. Om deze berichten te verifiëren zette de dienst een operatie op touw waarin een 'echte' militair zou proberen in contact te komen met communisten die zich volgens de berichten met steun aan deserteurs bezig hielden. In de loop van 1948 gelukte het de agent, die inderdaad op de nominatie stond naar Indonesië te worden uitgezonden, contact te krijgen met CPN-leden in Zuid-Limburg, onder anderen met het Tweede-Kamerlid voor de CPN, J.H. Hermans'. In dit licht acht ik de daaropvolgende mededeling van Engelen dat het bij de arrestatie van Hermans c.s. in 1950 om een 'echte deserteur' zou gaan niet erg geloofwaardig, mede gezien zijn daaropvolgende observatie: 'Of de door de BVD verworven informatie in dit geheel nog een rol heeft gespeeld, is uit de archieven van de dienst niet meer te achterhalen. Het is echter zeer wel denkbaar ...'.

12 *Ibidem*, 174; volgens door Engelen aangehaalde informatie uit het CPN-archief (p. 423, noot 66) zou hij zich overigens in augustus 1953 weer als lid van de CPN hebben aangemeld, maar als dat klopt bleef het verder zonder gevolgen voor zijn politieke activiteit in Vaals. Zie verder: Junggebur, 'Hub. Hermans', 118-128. De CPN beschouwde Hermans' arrestatie (gezien het bovenstaande dus waarschijnlijk terecht) als een 'provocatie', maar steunde hem niet nadat hij was veroordeeld. Jan-Willem Stutje, *De man die de weg wees. Leven en werk van Paul de Groot 1899-1986* (Amsterdam 2000) 301, brengt dit in verband met een koerswijziging van CPN-leider Paul de Groot, die bang zou zijn geweest dat voortgaande steun van de partij aan dienstweigering en desertie ten koste zou gaan van het legale bestaan van de CPN.

13 Zie ook: Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 149.

de katholieke *Zentrumspartei*, dan tussen KPD en socialistische SPD.¹⁴ Wat dat betreft kan dus de invloed van Aken, ook in de grensoverschrijdende contacten, mede voor het specifieke stemgedrag van de katholieke arbeidersbevolking in Vaals hebben gezorgd. Trouwens, ook in Verviers, waar veel Vaalsenaren na de oorlog gingen werken, had het communisme grote invloed.¹⁵ In die zin kan men het Vaalser communisme als een grensverschijnsel beschouwen.¹⁶

In dit artikel wil ik proberen de achtergronden van de groei van de linkse aanhang in Vaals, voor de oorlog van de SDAP, vlak na de oorlog van de CPN, te schetsen. Ik zoek die in de specifieke historische ontwikkeling van Vaals als grensgemeente in het interbellum. Om die ontwikkeling te begrijpen moeten wij eerst terug naar de negentiende eeuw.

Vaals en de Akense textielindustrie

Vaals kan met recht de oudste industrieplaats van Limburg worden genoemd. In de achttiende eeuw hadden zich hier diverse Akense lakenfabrikanten gevestigd, onder wie de bekende Von Clermont, die zowel thuiswevers in Vaals zelf als spinners en spinsters op het omliggende platteland tewerkstelden.¹⁷ In de negentiende eeuw bleven er lakenfabrikanten en wevers in Vaals gevestigd, maar hun aantal ging geleidelijk achteruit. Omstreeks 1840 zou er een twintigtal grotere en kleinere textiel fabrieken in Vaals hebben bestaan,¹⁸ in 1888 telde men er nog zes, en in het begin van de twintigste eeuw was er nog maar een over, in feite ingericht als weefschool.¹⁹ In het gemeenteverslag over 1852 wordt gemeld:

Er zijn drie lakenfabrieken en drie wolspinnerijen met respectievelijk 150 en 80 arbeiders. Ongeveer 300 arbeiders, hoofdzakelijk wevers (vroeger voor fabrieken te Vaals werkzaam), werken nu voor fabrieken te Aken.²⁰

Het ging hier om thuiswevers, die hun opdrachten dus grotendeels van in Aken gevestigde bedrijven ontvingen. Gezinsleden van de wevers (vrouwen en kin-

14 Günter Plum, *Gesellschaftsstruktur und politisches Bewußtsein in einer katholischen Region 1928-1933. Untersuchungen am Beispiel des Regierungsbezirks Aachen* (Stuttgart 1972) 31-34.

15 Xavier Botterman, *Histoire du mouvement communiste à Verviers (1919-1940)* (Brussel 2009).

16 Voor het communisme als grensverschijnsel in andere plaatsen in West-Europa: Ad Knotter, "'Little Moscows' in Western-Europe. The Ecology of Small-Place Communism', *International Review of Social History* 56 (2011) 475-520, aldaar 484-488.

17 Zie: Ad Knotter, 'Land van heel veel grenzen. Territorialiteit en textielindustrie tussen Maas en Rijn in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw', in: Paul Tummers e.a. (red), *Limburg: een geschiedenis*, deel II (te verschijnen t.g.v. het 150-jarig bestaan van het LGOG).

18 Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 3; J.Th. H. de Win, *De geschiedenis van Vaals* (Vaals 1941) 100; zie ook: *Gedenkschrift ter gelegenheid der herdenking van het 100-jarig bestaan der Kamer van Koophandel en Fabrieken te Vaals (L.) op 23 October 1917* (Vaals 1917) 7-10.

19 Linda Vermeeren, 'Vuur jonge noa Oche'. *Aken als aantrekkingsgebied voor Vaalser arbeidsmigranten 1870-1914* (niet uitgegeven scriptie Universiteit Maastricht 2002) 12.

20 Geciteerd door De Win, *De geschiedenis van Vaals*, 100.

deren) werkten volop mee, onder meer bij het transport van de grondstoffen en de gewezen lakens tussen de Akense opdrachtgever en het huis of de werkplek van de wever, bij het opzetten van de garens op het getouw, en het spoelen van de wol.²¹ Omstreeks 1870 werden er mechanische weefgetouwen in de Akense textielfabrieken ingevoerd.²² Op den duur betekende dat het einde van de huisindustrie, maar het laatste handweefgetouw was pas tegen het eind van de negentiende eeuw uit Vaals verdwenen.²³ Het gevolg was dat een groot deel van de Vaalser wevers dagelijks naar Aken trok om daar in de textielfabrieken te gaan werken.

De sterk groeiende industrie in Aken werd nu de belangrijkste bestaansbron van de Vaalser bevolking. Omstreeks 1870 waren er in Aken en het nabijgelegen Burtscheid 80 textielfabrieken gevestigd met ongeveer 10.000 arbeiders.²⁴ De neergang van de Vaalser industrie en de aantrekkingskracht van de Akense arbeidsmarkt zorgden voor een dagelijkse uittocht van arbeiders uit Vaals naar het textielcentrum Aken. Hoewel er in 1909 geen noemenswaardige textielindustrie in Vaals meer bestond, telde men in dat jaar nog altijd 581 textielwerkers (447 mannen, 134 vrouwen). Ook de 70 naalden- en speldenmakers (57 mannen, 13 vrouwen) die in dat jaar in Vaals werden geteld moeten in Aken hebben gewerkt, aangezien er toen (nog) geen naaldenfabriek in Vaals was.²⁵ Door de werkgelegenheid in de Akense industrie bleef de bevolking in Vaals in deze periode groeien. In het jaar 1914 zouden omstreeks 1.200 arbeiders en arbeiders dagelijks naar de fabrieken te Aken zijn getrokken om daar als wever, spinner, metaalbewerker, spelden- en naaldenmaker een bestaan te vinden.²⁶

Na de Eerste Wereldoorlog ontstonden er problemen voor de arbeidsforensen door de malaise in de Duitse industrie en de sterke waardevermindering van de Duitse mark. Een aanzienlijk deel van de grenspendelaars werd daardoor werkloos. De gevolgen van de inflatie en de werkloosheid in de Akense industrie voor de Vaalser arbeiders worden treffend beschreven in een krantenartikel uit 1923 over 'De toestand te Vaals':

Men moet de woningen binnendringen om een waar idee van den toestand te krijgen. Daar leven op allerarmoedigste wijze menschen, die vroeger een loon verdienden als bijna geen andere arbeider in 't heele land. De meeste zijn vakmensen, zonen van kundige wevers. In Aken waren het de gezochte en geziene arbeiders. De Vaalser wever

21 Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 3.

22 R. Wichterich, *Die Entwicklung der Aachener Tuchindustrie von 1815-1914* (Keulen 1922) 8, geciteerd door Vermeeren, 'Vuur joonge noa Oche', 25.

23 Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 7. De auteur, een van de voorlieden van de Vaalser en Limburgse katholieke arbeidersbeweging (hij leefde van 1883 tot 1863), had hier nog herinneringen aan: hij noemt een zeker Hub. Krill als laatste handwever met een getouw in de 'Bouw', Tentstraat 51. Het *Gedenkschrift ... Kamer van Koophandel en Fabrieken*, 10, noemt 1893 als het jaar waarin de huisindustrie 'totaal te gronde' ging.

24 Wichterich, *Die Entwicklung*, 4-6, geciteerd door Vermeeren, 'Vuur joonge noa Oche', 27.

25 Ontleend aan: *ibidem*, 19.

26 M.J.W. Roegholt, 'Vaals', *De Economist* 75 (1926) 609-618, aldaar 611.

had er een goeden naam. Door de valuta plofte heel hun bestaan mee in de diepte. Nu in Aken geen uitkomst voor hen is, zochten ze [die] in 't eigen land. Velen werken nog in Aken, doch doordat zij hier leven is hun toestand erger dan voor den arbeider in Aken zelf.²⁷

In 1926 vonden er nog slechts 300 Vaalsenaren, vooral ouderen, werk in Aken.²⁸ Een Duitse bron meldt dat er in 1927 286 Nederlanders in de Akense textielindustrie werkten, van wie 44 als inwoners van Aken en 242 als grenspendelaars. Volgens deze bron ging het om 'einen alten Stamm von Facharbeitern'.²⁹ Elders kwalificeert de auteur de Akense wevers in het algemeen als *Bürgerarbeiter*:

Ganz im Gegensatz zu der heute vorherrschenden Einstellung des Proletarierarbeiters betrachten sie ihre Arbeit als Berufsarbeit [...] Gemäß seiner Vergangenheit hält der Aachener Weber in konservativem Geiste an dem Althergebrachten fest [...]. Seinen religiösen Pflichten [...] kommt der größere Teil gewissenhaft nach.³⁰

Kenmerkend voor deze groep was de zeer geringe wisseling van werkgever: 'Auch darin äußert sich wieder das konservative, betriebsverbundene Element des Aachener Textilarbeiters'.³¹ Dit alles gold ongetwijfeld ook voor de oudere geschoolde Vaalser arbeidsforensen. Volgens de katholieke vakbondsbestuurder E.J. Mans waren 'plichtsbef, godsdienstzin en standsbewustzijn sieraden van de Vaalser arbeiders'.³²

Door de inflatie in het begin van de jaren 1920 werden de in Duitsland verdiende lonen steeds minder waard. De grenspendelaars werden daarvoor door de Nederlandse overheid gecompenseerd via een toeslag op het loon, de zogenaamde markenbijslag (tot 1924). Omdat deze toeslag deels werd gefinancierd door de gemeentelijke overheid, stimuleerde die het werken in de opkomende Nederlandse mijnindustrie: men stelde zelfs gratis vervoer ter beschikking. Hoewel werk in de textiel veel lichter was dan de zware mijnarbeid, pendelden steeds meer, vooral jonge, Vaalser arbeiders als mijnwerkers naar de mijnstreek. In 1926 zouden dat er ongeveer 500 zijn geweest.³³ Anderen vertrokken als textielarbeiders naar Tilburg, Helmond en Haaksbergen, of vonden werk in Maastricht.³⁴

27 P., 'De toestand te Vaals', *Limburgsch Dagblad* 2 januari 1923.

28 Roegholt, 'Vaals', 615-617.

29 Gertrud Startz, *Die Arbeiterschaft der Aachener Textilindustrie. Eine Untersuchung der geschichtlichen und örtlichen Besonderheiten der Aachener Textilarbeiterschaft und ihrer Arbeitsbedingungen in der modernen Wirtschaftsordnung* (Berlijn 1930) 25.

30 *Ibidem*, 14.

31 *Ibidem*, 32.

32 Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 22.

33 Roegholt, 'Vaals', 616. Over de 'markenbijslag' voor grensarbeiders ook: S. Gargas, 'Die niederländische Auswanderung', *Economisch-Historisch Jaarboek* 14 (1928) 177-281, aldaar 219-222, en Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 19-22.

34 Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 27.



Bijeenkomst van partijgenoten van de CPN-afdeling Vaals met familie en sympathisanten aan het begin van de jaren 1950. Collectie Heemkundekring Sankt-Tolbert Vaals.

In de jaren 1920 nam de bevolking door een vertrekoverschot af en dat was ook in de jaren 1930 het geval.³⁵ De werkloosheid in Vaals bleef echter hoger dan in andere Limburgse gemeenten,³⁶ ondanks de vestiging van nieuwe textielfabrieken in deze periode door Duitse (Akense) ondernemingen. Die konden zo de hoge invoerrechten omzeilen en gebruikmaken van het in Vaals beschikbare arbeidspotentieel. Er ontstond daardoor in de jaren 1920 en vooral 1930 opnieuw een plaatselijke textielindustrie. Sommige van deze fabrieken sloten in de jaren 1950, andere pas in de jaren 1970.³⁷

Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt na de Tweede Wereldoorlog

Na de Tweede Wereldoorlog bleek opnieuw dat een aanzienlijk deel van de Vaalser beroepsbevolking werkzaam was als textielarbeid(st)er. In 1947 waren dat 609 mannen en 125 vrouwen, dat is respectievelijk 37,8 en 39,6 procent van de mannelijke en vrouwelijke beroepsbevolking in de nijverheid.³⁸ Het grote aantal textielarbeiders was niet alleen een gevolg van de werkgelegenheid ter plaatse, maar ook van de aantrekkingskracht van de wolindustrie in Verviers, waarnaar in deze jaren een omvangrijke pendel ontstond. In 1947 werkten 373

³⁵ *Ibidem*, 33-34.

³⁶ *Ibidem*, 65.

³⁷ Frits Kern, *Tussen twee grenzen 1900-2000 (Vaals 2000) 72-75*. Het betreft de NV Ned. Textielfabriek Croon Lemiers-Vaals (1924-1952), de NV Industriële Maatschappij Textac (1936-1951, tot 1956 voortgezet onder de naam Wolspinnerij Louis Feltz NV), de 'Vaalser Wolweverij', voortgezet als NV Vaalser Textiel Fabriek (1932-1978) en de Kamgaren- en Stoffenfabriek Dechamps & Drouven (1935-1973).

³⁸ Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 53-55 en 62.

mannen en 73 vrouwen uit Vaals in de Vervierse textielindustrie.³⁹ Aken, de traditionele bestemming van de Vaalser textielarbeiders, was niet meer bereikbaar door de afsluiting van de Duitse grens en lag bovendien in puin. De Belgische economie daarentegen groeide sterk. Ook in andere Belgische bedrijfstakken dan de textielindustrie vonden veel Vaalsenaren werk, bijvoorbeeld in de kolenmijnen en de keramische industrie in Welkenraedt (zie tabel 1). Omdat de lonen en andere arbeidsvoorwaarden in België zeer gunstig waren en er bovendien door de schaarste aan Belgische franken op de zwarte markt goed kon worden verdiend aan de valutawissel, was dit volgens een rapport uit 1957 'een glorieus tijd voor de Vaalser arbeiders'.⁴⁰ Daarnaast werkten er eind 1949 nog 1.141 Vaalsenaren elders in Zuid-Limburg, namelijk 835 als mijnwerker, 185 in diverse Maastrichtse en 121 in diverse Heerlense industrietakken (incl. de bouw). De plaatselijke industrie bood eind 1949 werk aan 701 arbeiders, waarvan 506 in de textielnijverheid.⁴¹ Verreweg de meeste Vaalser arbeiders forensden dus, hetzij naar andere plaatsen in Zuid-Limburg, hetzij naar België. In 1950 begon ook Aken weer in beeld te komen met een aantal van 40 (tabel 1). In 1955 was het aantal in Duitsland werkzame grensarbeiders verder gegroeid tot 146.⁴²

Bedrijfstak	België				Duitsland			
	m		v		m		v	
	1949	1950	1949	1950	1949	1950	1949	1950
Aardewerk, glas	20	15	15	22				
Bouwwak	5	21					3	
Steenkool	63	206						
Metaal	41	43					9	
Textiel	168	211	41	27	4	28		1
Landbouw	6	8						
Overige	30	25	32	12				
Totaal	333	529	88	61	4	40		1

Tabel 1. *Het aantal in het buitenland werkzame arbeiders uit Vaals e.o. in oktober 1949 en 1950.*

Bron: Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 69. De aantallen betreffen rayon Vaals van het arbeidsbureau (incl. Wittem).

In tabel 1 valt op dat er in 1950 ineens veel meer mijnwerkers uit Vaals in België waren gaan werken. Vooral de toename in de Belgische (Luikse) mijnen is opvallend. Hun aantal werd in een jaar tijd meer dan driemaal zo groot. Dit was een reactie op de plotselinge waardevermeerdering van de Belgische frank in sep-

39 *Ibidem*, 67; zie ook H.J. Keuning, 'Vervaagde grenzen. Arbeiderstrek over de Nederlands-Belgische grens', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geographie* 39 (1948) 441-447 en M. Simons, 'Belgische en Nederlandse grensarbeiders in en rond Zuid-Limburg', *Mens en Maatschappij* 25 (1950) 236-249 en 374-391.

40 Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 65-66.

41 *Ibidem*, 67-68.

42 *Ibidem*, 75.

tember 1949 van 6 naar 7,5 cent. De aantrekkingskracht van de Luikse mijnen bleef ook in de jaren daarna groot. Door de hoge lonen en andere emolumenten in België verplaatsten steeds meer Vaalser mijnwerkers hun werkterrein van de Limburgse naar de Luikse mijnen.⁴³ Ook veel voormalige textielarbeiders deden daar aan mee. De in de Vervierse fabrieken werkzame Vaalser mannen waren meestal ongeschoold en zouden bij tewerkstelling in Vaals veel minder gaan verdienen. Vandaar dat velen van hen kozen voor werk in de Luikse mijnen.⁴⁴ In deze periode was de werkloosheid in Vaals geringer dan in de rest van Limburg.

Uit het voorgaande blijkt dat het arbeidsmarktgedrag van de Vaalser arbeiders in deze periode werd gekenmerkt door een geringe honkvastheid en een grote mobiliteit, zowel binnenlands als grensoverschrijdend. Het werkloosheidsrisico was daardoor relatief groot, omdat arbeiders met de kortste dienstdiensttijd of – voor zover het om grensarbeiders ging – met een buitenlandse nationaliteit het eerste werden ontslagen. Volgens het hier al meermalen aangehaalde rapport uit 1957 had de grenslogging zijn weerslag op de mentaliteit van vooral de mannelijke arbeiders uit Vaals zelf (dus niet uit de omliggende dorpen Vijlen en Lemiers). Die zouden opportunistisch en vrijgevochten zijn geworden:

De inwoners leven vooral in het moment, in het nu en denken weinig aan de toekomst. Als op een gegeven ogenblik in de naburige landen veel te verdienen valt is men gauw bereid daar te gaan werken. Men vraagt zich dan niet af hoelang deze glorie tijd zal voortduren en of er aan dat werk misschien gevaren voor lichamelijke of geestelijke gezondheid vastzitten. [...] De dikte van het momentele loonzakje is voor veel arbeiders te Vaals de alles bepalende factor bij het kiezen van een werkkring.

Sinds de Vaalser arbeiders als *alten Stamm von Facharbeitern* en als *Bürgerarbeiter* in Aken hadden gewerkt, was er in hun instelling dus heel wat veranderd. De auteur brengt dit in verband met de 'grootscheepse manier van leven in dit voorstadje van Aken', waar men een 'rijk ontspanningsleven' heeft en 'graag feest'.⁴⁵ Maar hij ziet ook een relatie met een 'asociale levenswijze' van ongeschoolde arbeiders die mede tot uiting zou komen in de 'ingewortelde gewoonte' van wat hij noemt 'abnormale samenwoningen', dat wil zeggen het bijeenwonen van twee of meer huishoudens in een woning, zoals dat in deze periode ook in de oude Maastrichtse arbeidersbuurten nog veel voorkwam.⁴⁶

Het percentage ongeschoolde arbeiders was in de jaren 1950 te Vaals veel groter dan elders. Een van de redenen was dat Vaals in de vooroorlogse crisis-

43 Willibrord Rutten, 'Buitenbeentjes. Nederlandse kompels in de Luikse kolenmijnen na de Tweede Wereldoorlog', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LVI (2011) 3-52.

44 Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 69, 74.

45 *Ibidem*, 83-84.

46 *Ibidem*, 96-101. Zie ook: G.P.J. Koelman, *Enige maatschappelijke gegevens over de gemeente Vaals* (scriptie R.K. School voor Maatschappelijk Werk Sittard 1953) 14; zie voor Maastricht en een kritiek op het begrip 'a-socialiteit': Ad Knotter, *Rondom de Stokstraat. 'Onmaatschappelijkheid' en 'onderklasse' in de jaren vijftig* (inaugurale rede Universiteit Maastricht 1999).

perioden een grote armoede had gekend, waardoor veel ouders het loon van de kinderen niet konden missen. In veel gezinnen vond men het vanzelfsprekend dat de kinderen na de lagere school zo gauw mogelijk gingen verdienen.⁴⁷ Dit alles gold a fortiori voor de vrouwelijke arbeiders. Het aantal gehuwde vrouwen dat in de fabrieken werkte 'om het gezinsinkomen te vergroten' was in Vaals relatief hoog, en werd beschouwd als 'een typisch Duits verschijnsel, dat men te Vaals overgenomen heeft'.⁴⁸ Het kindertal was in de gezinnen met werkende moeders zeer laag, maar voor heel Vaals gold dat kleine gezinnen de norm waren. De conclusie luidde 'dat bewuste kinderbeperving in Vaals vaste voet heeft gekregen'.⁴⁹

Dit alles ging gepaard met een geringe animo voor het verenigingsleven, vooral onder de jeugd, daarentegen veelvuldig cafébezoek (vooral toen er veel geld in België werd verdiend):

In vele cafe's wordt daarbij verder romantische Duitse muziek gemaakt, waardoor de aanwezige in een 'gehobener Stimmung' geraakt, mee begint te zingen, zijn buurman of buurvrouw in de arm neemt en gaat 'Schunkelen'.⁵⁰

Ook bioscoopbezoek en dansen waren populair, vooral onder de jeugd, met als gevolg 'vroegtijdige en langdurige verkeringen [...] met alle gevolgen van dien'.⁵¹ Het kan dan ook niet verbazen dat de 'normen der katholieke moraal' onder de vrijwel uitsluitend katholieke Vaalser arbeidersbevolking sterk waren verwaagd. De onkerksheid (in de zin van het niet vervullen van de zondagsplichten) was er groot, vooral onder de ongeschoolde arbeiders.⁵²

De arbeidersbeweging in Vaals

Vaals was niet alleen de oudste industrieplaats in Limburg, hier werd ook voor het eerst (op 25 januari 1875) een arbeidersvereniging opgericht: de Werkliedenvereniging 'St. Paulus', met 152 leden.⁵³ De oprichters waren in Aken in aanraking gekomen met het initiatief van kapelaan Cronenberg, die daar in 1869 een christelijke arbeidersorganisatie in het leven had geroepen onder

47 Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 86-90.

48 *Ibidem*, 139.

49 *Ibidem*, 137-141.

50 *Ibidem*, 130.

51 *Ibidem*, 131.

52 *Ibidem*, 134-135.

53 *Gedenkschrift bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan der R.K. Werkliedenvereniging 'St. Paulus' te Vaals 1875-1925* (Vaals 1925) 3; J. Groen, 'Vaals. Bakermat van de katholieke arbeidersbeweging', in: *Feestgids uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het Nederlands Katholiek Vakverbond Centrale Vaals op 18, 25 en 26 oktober 1975* (Vaals 1975) 39-61. Beide herdrukt in: *Sankt-Tolbert Vaals. Verleden & Heden*. Themanummer 1 (2011) 9-34 en 91-105.

dezelfde naam.⁵⁴ Het in 1925 uitgegeven *Gedenkboek* van de St. Paulusvereniging te Vaals vermeldt dat de geestelijke leiders van de zustervereniging uit Aken – naast Cronenberg ook kapelaan Litzinger – dikwijls naar Vaals kwamen ‘om in de organisatie leven en geestdrift te houden’, en dat de Vaalser vereniging in Aken ‘aan groote openbare vergaderingen en feestelijkheden’ deelnam.⁵⁵ De oprichting van de *Arbeiterverein zum hl. Paulus für Aachen und Burtscheid* was mede een reactie op pogingen van socialisten om in 1868 in Aken voet aan de grond te krijgen en was nadrukkelijk bedoeld om de opkomende socialistische beweging te bestrijden.⁵⁶ In vergelijking met andere katholieke sociale voorlieden in Duitsland in deze periode was Cronenberg echter nogal radicaal. Hij omschreef zijn program als *Christlichen Socialismus* en was voorstander van de vorming van een zelfstandige christelijke arbeidersbeweging. In 1872 steunde hij een staking van textielarbeiders in het nabijgelegen (toen nog Duitse) Eupen,⁵⁷ en in 1874 een staking in een Akense naaldenfabriek.⁵⁸ Hoewel Cronenbergs opvattingen door het katholieke *establishment* fel werden bestreden, sloeg zijn radicaliteit aan: in korte tijd wist hij een grote aanhang onder de Akense arbeiders te verwerven. Het ledental van de *Paulusverein* steeg van 1.000 bij de oprichting in 1869 tot 5.000 in 1875.⁵⁹

In 1877 moest Cronenberg aftreden als voorzitter en was de radicale fase van de *Arbeiterverein* voorbij. Ook de Vaalser Paulusvereniging bleek weinig strijdbaar: het doel was ‘wederkerige bijstand’ en de bevordering van onderlinge vriendschap en gezelligheid.⁶⁰ Een vakvereniging was het niet. Een vakvereniging ontstond in Vaals pas aan het eind van de jaren 1890, opnieuw in navolging van het Akense voorbeeld. In 1896 was in Aken het *Christlich-sozialen Textilarbeiter-Verband für Aachen, Burtscheid und Umgegend* opgericht, dat al snel 2.100 leden telde.⁶¹ In Vaals werd in hetzelfde jaar een zelfstandige afdeling (*Ortsgruppe*) van deze bond opgericht met ongeveer 80 leden, die voor een deel afkomstig waren uit de Paulusvereniging.⁶² Leden van deze textielarbeidersbond stichtten in 1903 een succesvolle verbruikscoöperatie onder de naam ‘De

54 Zie: Herbert Lepper, ‘Kaplan Franz Eduard Cronenberg und die christlich-soziale Bewegung in Aachen 1868-1878’, *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 79 (1968) 57-148; *idem*, *Sozialer Katholizismus in Aachen. Quellen zur Geschichte des Arbeitervereins zum hl. Paulus für Aachen und Burtscheid 1869-1878* (88) [Veröffentlichungen des bischöflichen Diözesanarchivs Aachen 36] (Mönchengladbach 1977).

55 *Gedenkboek*, 5. Waarschijnlijk wordt bedoeld op het *Kongreß der christlich-sozialen Vereine im Regierungsbezirk Aachen* op 7 en 8 november 1875. Zie: Lepper, *Sozialer Katholizismus*, 99*-100*. Volgens Lepper was de *Arbeiterverein St.-Paulus* in Vaals door Cronenberg en Litzinger zelf opgericht.

56 *Ibidem*, 68*-69*. De bestrijding van de sociaaldemocratie werd als eerste doelstelling genoemd en ook bij voorkomende gelegenheden in praktijk gebracht: *ibidem*, 80*-83*.

57 *Ibidem*, 93*-94*. Hier was het doel de van Verviers en Luik uitgaande agitatie van de Eerste Internationale de wind uit de zeilen te nemen.

58 *Ibidem*, 97*-98*.

59 *Ibidem*, 73*.

60 Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 4; Groen, ‘Vaals. Bakermat van de katholieke arbeidersbeweging’, 47.

61 Startz, *Die Arbeiterschaft*, 35. De concurrerende sociaaldemocratische bond had in 1896 in Aken slechts 300 leden.

62 Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 8.

Eendracht'.⁶³ Later ontstonden er in Vaals ook afdelingen van Duitse katholieke vakorganisaties van metaalarbeiders, bouwvakkers, houtbewerkers en leerbewerkers. Deze vakafdelingen werkten samen in het zogenaamde *Ortskartel* der christelijke vakverenigingen.⁶⁴ Leden van de vakverenigingen kandideerden zich ook als arbeiderskandidaten voor de gemeenteraad. In 1918, dus na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht, behaalden die zes zetels, maar een wethouderszetel kregen zij niet.⁶⁵

De crisistoestand in de eerste helft van de jaren 1920 leidde tot een radicalisering van een deel van de Vaalser arbeidersbevolking. Socialisme en communisme begonnen nu aanhang te krijgen.⁶⁶ Op 13 november 1922 werd er een protestvergadering gehouden tegen de noodtoestand, waar volgens de *Limburger Koerier* 'socialisten, communisten, en ook vele honderden christelijke burgers en arbeiders – waaronder vele vrouwen – aanwezig waren'. Aan een meeting van het Rooms-Katholiek Werklieden Verbond (RKWV) op 22 november van dat jaar namen 500 mensen deel, maar toen 'linksgeorganiseerd' het woord werd ontnomen, verlieten zo'n 300 personen onder protest de zaal.⁶⁷ Het *Limburgsch Dagblad* schreef in een terugblik over 'de schreeuwers op de vele volksvergaderingen, waar men 't eigenaardige schouwspel ziet dat communisten 5 à 600 Katholieken aan een touwtje leiden'.⁶⁸ De aanwezigheid van communisten in Vaals had ongetwijfeld te maken met hun toenemende aanhang in Aken, waar zij in deze jaren (1921/22) een radicaliserende invloed uitoefenden in de Akense afdeling van het *Deutsche Textilarbeiterverband*.⁶⁹ In de *Reichstagwahl* van mei 1924 behaalde de KPD in de stad Aken 11,3 procent van de stemmen (tegen 4,2 voor de SPD), vooral ten koste van het katholieke *Zentrum*.⁷⁰ In Vaals verwierf de CPH bij de Kamerverkiezingen van 1922 6 procent van de stemmen. In de Limburgse verhoudingen is dit uitzonderlijk hoog te noemen. In Maastricht en Heerlen bijvoorbeeld kwamen de communisten niet verder dan 1 en 2 procent.⁷¹ Blijkbaar was er in Vaals toen al een zekere neiging naar extreem links ontstaan.

De vermindering van de werkgelegenheid in Aken na de Eerste Wereldoorlog en tijdens de crisis van de jaren 1920 had geleid tot werkloosheid in Vaals en inkomensachteruitgang voor degenen die daar nog werkten. Jongeren trokken nu naar andere bestemmingen, in eerste instantie vooral naar de Nederlandse

63 *Festschrift zum fünf und zwanzigjährigen Bestehen der Coöp. Verbruiksvereening U.A. 'De Eendracht', Vaals* (Venlo 1928); *Gedenkboek uitgegeven bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Coöperatieve Verbruiksvereening U.A. 'De Eendracht' Vaals* (Vaals 1953).

64 Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 10.

65 *Ibidem*, 17-18.

66 *Ibidem*, 20; zie ook Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 104: 'Velen hebben in deze tijd de christelijke arbeidersbeweging de rug toegekeerd en hebben zich aanvankelijk op de weg van het socialisme en later op die van het communisme begeven'.

67 *Limburger Koerier* 14 november 1922: 'Protestvergadering Vaals', en 23 november 1922: 'De nood te Vaals'.

68 *Limburgsch Dagblad* 2 januari 1923: 'De toestand te Vaals'.

69 Starz, *Die Arbeiterschaft*, 39, noot 1.

70 Plum, *Gesellschaftsstruktur und politisches Bewußtsein*, 27-34 en 299.

71 Berekend op basis van www.verkiezingsuitslagen.nl.

mijnen, of vonden werk in Vaals zelf. Dit leidde tot een heroriëntering naar de Nederlandse katholieke arbeidersbeweging en tot verbreking van de banden met de Duitse.⁷² Van een bloei van de plaatselijke katholieke arbeidersbeweging was echter geen sprake meer: bij de opheffing in 1941 telde de katholieke arbeidersbeweging in Vaals nog maar 279 leden.⁷³ Volgens het rapport over de Vaalser arbeiders uit 1957 verloren de katholieke vakorganisaties leden 'door de trek naar elders, maar ook doordat vele arbeiders in deze armoedige jaren tot het socialisme overgingen'.⁷⁴ Door 'de geleden ellende kreeg het socialisme [...] hoe langer meer invloed',⁷⁵ maar de niet-confessionele vakbeweging trok in Vaals evenmin leden.⁷⁶ De geringe organisatiegraad hoefde een strijdbare houding niet in de weg te staan: in 1934 brak een staking uit van 43 (mannelijke en vrouwelijke) werknemers bij de naaldenfabriek, van wie er maar 4 waren georganiseerd.⁷⁷ Stakingen werden ook gemeld in de Vaalser textiel fabriek in 1932 en opnieuw in de naaldenfabriek in 1939. De laatste staking duurde 25 weken.⁷⁸

Het 'rode Vaals' nader verklaard

Er is weinig twijfel over dat het communisme in Vaals kort na de Tweede Wereldoorlog zo'n grote aanhang kon verwerven dankzij de populariteit van de zeer herkenbare lokale kandidaat Huub Hermans, wiens verdiensten voor, tijdens en na de oorlog onomstotelijk waren. Zijn vertrek uit de CPN in 1951 betekende prompt het einde van deze uitzonderlijke politieke episode in Vaals. Toch is dat niet het hele verhaal. Door de veranderde levensomstandigheden was er in Vaals al voor de oorlog een voedingsbodem voor sociale onvrede en afwijkend stemgedrag ontstaan.

Al in de eerste helft van de jaren 1920 waren er in Vaals barsten gekomen in het traditionele bolwerk van katholieke arbeidersorganisaties. Sinds het eind van de negentiende eeuw had de kern daarvan bestaan uit in Aken werkende Vaalser wevers, die daar op basis van hun vakkennis een vaste positie in de textielindustrie hadden verworven. Zij voelden zich qua status en mentaliteit het beste thuis bij de katholieke arbeidersbeweging. Door de hyperinflatie en werkloosheid in Aken in het begin van de jaren 1920 raakten velen hun baan kwijt, en voor jongeren was er al helemaal geen perspectief meer in de Akense textielindustrie. In eerste instantie leidde de werkloosheid en het inkomensverlies al in 1922 tot een zekere politieke radicalisering, maar op langere termijn lijkt mij belangrijker dat de arbeidersbevolking door deze ontwikkeling een heel ander karakter kreeg. Arbeiders oriënteerden zich niet meer op een bepaalde indus-

⁷² Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 22.

⁷³ Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 104.

⁷⁴ *Ibidem*, 112.

⁷⁵ *Ibidem*, 27.

⁷⁶ *Ibidem*, 115.

⁷⁷ *Algemeen Handelsblad* 4 augustus 1934: 'Bij de naaldenfabriek'.

⁷⁸ *Het Vaderland* 30 december 1932: 'Staking aan de textiel fabriek te Vaals opgeheven'; *Het Vaderland* 15 oktober 1939: 'Staking bij eerste Ned. Naaldenfabriek te Vaals opgeheven'.



Thuiskomst van Hub. Hermans op 21 januari 1951 in de Prins Bernhardstraat, na het uitzitten van zijn gevangenisstraf van drie maanden. Collectie Heemkundekring Sankt-Tolbert Vaals.

trie, maar wisselden gemakkelijk van werkgever, al naar gelang de verdiensten. De grensligging van Vaals droeg hier sterk aan bij, omdat er zich aan de andere kant van de grens steeds nieuwe mogelijkheden voor tijdelijk hoge verdiensten voordeden. Daardoor was het arbeidsmarktgedrag van deze generatie arbeiders veel opportunistischer geworden dan dat van hun ouders. Bovendien was het aantal ongeschoolde arbeiders sterk toegenomen.

De mentaliteit van de Vaalser arbeiders was daardoor wezenlijk veranderd. Men had een losse levenswijze, leefde bij de dag, en de morele invloed van de kerk was gering, getuige de veel voorkomende arbeid van gehuwde vrouwen en de – mede daarom – toepassing van geboortebeperving. Deze mentaliteitsverandering had zich met name voorgedaan onder de ongeschoolde arbeiders. En juist in deze groep vinden wij de CPN-stemmers: in straten waarin zogenaamde zwaksociale gezinnen (lees: gezinnen van ongeschoolde arbeiders) oververtegenwoordigd waren, met name de Akenerstraat, het Clermontplein, de Lindenstraat, de Grensstraat en de Bergstraat, was men in 1946 en 1948 overwegend communistisch gestemd.⁷⁹ Tegelijk is duidelijk dat de communistische ideologie in deze groep niet erg diep was geworteld, zoals dat wel het geval was in die andere grensgemeente met een hoog percentage CPN-stemmers: Finsterwolde in het hoge noorden. Daar verwierf het communisme een duurzame aanhang, omdat het kon voortbouwen op een oude links-radicalen traditie. De geringe ideologische diepgang van de Vaalser arbeiders blijkt niet alleen uit hun opportunistische stemgedrag, maar ook uit de geringe aanhang van de niet-confessionele vakbeweging na de leegloop van de katholieke organisaties in het interbellum.

79 Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 151.

Niet alleen het arbeidsmarktgedrag en de mentaliteit van de Vaalser arbeidersbevolking, ook de politiek in Vaals werd beïnvloed door de grensligging. Dat geldt voor de aanvankelijk zo sterke positie van de katholieke arbeidersbeweging, die als een soort aanhangsel van de Akense kan worden beschouwd, maar ook voor de overeenkomst in stemgedrag tussen Vaals en Aken in de jaren 1920, toen katholieke stemmers gemakkelijker overstapten naar de communistische dan naar de socialistische partijen. De Vaalser grensforensen waren natuurlijk in dagelijks contact met hun Akense, en later Belgische collega's, en het ligt voor de hand dat zij met hen ook over de politiek praatten. Ook Huub Hermans was zijn werkzame leven in 1909 begonnen in Aken als 'Laufbursche in einem Tuchlager in der Luisenstrasse, Firma Rabisch'. Daarna werkte hij nog tot 1917 in de *Garnkammer* van een Akense *Tuchfabrik*, en in de bouw in Stolberg.⁸⁰ Pas in 1920 ging hij in de Limburgse mijnstreek als mijnwerker aan de slag. Hoezeer zijn leven met de grens was verbonden blijkt uit zijn tragische einde als lid en volksvertegenwoordiger van de CPN. Uit solidariteit met de Indonesische vrijheidsstrijd wilde hij dienstweigeraars de grens over helpen. In de verre uithoek Vaals had hij echter geen rekening gehouden met de 'hogere' Haagse politiek van zowel de regering als de CPN zelf.

80 Junggeburt, 'Hub. Hermans', 111.